

Козацький період в історії міста Дніпропетровська

У цьому році минуло 355 років від дня заснування містечка Новий Кодак, однак і досі не існує окремої розвідки про це запорозьке поселення, яке, по суті стало основою для формування Катеринослава. Використовуючи вже відомі, а також архівні джерела спробуємо простежити основні етапи розвитку козацького поселення Новий Кодак.

Варто віддати належне історикам козаччини, вони завжди приділяли увагу питанням розвитку запорозьких поселень, в числі яких був і Новий Кодак [8, 6, 25, 27]. Більшість істориків висвітлювали різні сторінки історії Нового Кодаку в комплексі з історією інших козацьких поселень. Лише дослідники Ф.Макаревський і В.Старостин звернули окрему увагу на його історію, присвятивши Новому Кодаку по одній главі в своїх працях з історії краю [5, с.133-148; 9, с.28-40].

Більшість істориків відносять початок історії Нового Кодака до середини XVII ст. Катеринославський єпископ Ф.Макаревський в своїй праці з історії Катеринославської єпархії називав Новий Кодак давнім містечком, яке лежало на запорозьких землях. Він же зазначав, що у 1650 р. стараннями місцевим мешканців тут було зведено дерев'яну церкву св. Миколи [5, с.133]. Заселення Нового Кодаку, напевно, почалось в період „Золотого спокою” 1638-48 рр. Назва містечка свідчить про те, що воно було новим відносно якомось старого поселення. Цим старим поселенням була фортеця Кодак біля кодацького порогу (нині село Старі Кодаки на південній околиці м.Дніпропетровська). У 1650 р. частина жителів фортеці Кодак і прилеглої слободи переселилась вище по Дніпру на місце, де зараз знаходиться масив Нові Кодаки. Майже відразу Новий Кодак стає адміністративним центром однієї з паланок Запорозької Січі, в той час як фортеця Кодак продовжувала виконувати переважно оборонні функції. Дослідник військової історії Запорозької Січі І.С.Стороженко вважає, що у першій половині XVII ст. територіальній устрій Запорозької Січі не мав у своєму складі паланок. Вони, на його думку, з'явилися внаслідок реформи, яка була проведена Б.Хмельницьким на запорозьких землях у 1650-52 рр. За цією реформою було створено форпости (паланки) за прикладом полків Гетьманщини. Паланок нараховувалось п'ять: Самарська, Кальміуська, Інгульська, Бугогардівська і Кодацька [10, с.15]. Таким чином, вже у 1650 р. Новий Кодак де-факто був визначений як адміністративний центр однієї з паланок Запорозької Січі. З утворенням Кошу на р.Чортотлик (Чортотлицька Січ) у 1652 р. Новий Кодак де-юре стає центром Кодацької паланки. Кордони паланки простягались від м.Крилова на р.Тясмин (зараз під водами Кременчуцького водосховища) до Микитиноного Рогу (нині під водами Каховського водосховища). У зв'язку з виникненням м.Новий Кодак, містечко, яке знаходилось біля Кодацького порогу, отримало назву Старі Кодаки [4, с.33].

До початку XVII ст. Новий Кодак, так би мовити, перебував в тіні фортеці Кодак, оскільки останньому великого значення надавали уряди Гетьманщини, Російської держави і Кримського ханства. Через це фортеця Кодак часто зустрічається в різноманітних державних документах. Новий Кодак був

паланковим центром Січі і розвивався як адміністративний центр і центр транзитної торгівлі, оскільки лежав біля Кодацького перевозу. Тут проходили водний шлях по Дніпру, рибний шлях із Західної України на Дон та Чумацький шлях з Батурина на Перекоп [9, с.29].

В кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. біля Нового Кодаку масово поселяються сімейні запорожці, які закладають навколо містечка зимівники і хутори [25, с.63]. Одне з них у 1704 р. дало початок слободі Таромське, яке зараз входить в межі Дніпропетровська.

Серйозний вплив на подальшу долю Нового Кодаку справила поразка І.Мазепи під Полтавою. З наближення шведської армії до кордонів Малоросії, загони запорожців стали просуватись у напрямку кордонів Гетьманщини. Один з таких загонів у січні 1709 р. деякий час стояв в Новому Кодаку, очікуючи рішення Коша щодо подальших дій [26, с.260].

Через те, що частина запорожців під проводом К.Гордієнка перейшли на бік І.Мазепи, це стало приводом для того, щоб російський загін полковника П.Яковлева здійснив каральну експедицію в запорозькі землі. Як відомо, П.Яковлев наздогнав рештки українсько-шведського війська біля Перевалочної. Зламавши тут опір козацького війська він рушив на Новий, а потім на Старий Кодак. Хоча загін П.Яковлева не зустрів тут серйозного опору, обидва поселення були спалені [1, с.44; 12, арк.6]. Така жорстокість пояснюється однією лише ненавистю до повсталих запорожців, бо в Новому Кодаку на той момент перебували переважно старі та хворі козаки, яких Кіш пересилив сюди перед тим як піти в Олешки [5, с.134].

Внаслідок руйнувань і перенесення Січі далеко на південь ріст Нового Кодака у 1709-1734 р. уповільнився. Про те, що населення тут все ж таки залишалось свідчить хоча б той факт, що у 1731 р. тут народився М.Корж.

У 1711 р. після поразки російської армії Петра I від турків було підписано Прутський мир, за яким територія від чорноморського узбережжя до Дніпра відійшла до зони впливу татар. У 1733-34 рр. тут деякий час навіть стояв татарський загін, котрий навесні 1734 р. вибили запорожці, які повернулись у свої вільності.

Після повернення запорожців з Олешків і заснуванням Нової (Покровської) Січі у 1734 р., Новий Кодак знову стає центром паланки, його населення поступово зростає. Щоправда, у 1735-1739 рр. містечко стояло напівпорожнім. Російсько-турецька війна, яка тривала в цей час, безпосередньо зачепила запорозькі землі, тому Новий Кодак часто зазнавав руйнувань під час нападів татар. Після закінчення війни Новий Кодак почав відбудовуватись. Щоб запобігти можливим нападам зі степу, у 1740-х рр. в Кодаку було споруджено фортецю. За описом М.Коржа все місто було оточено валом, перед яким був викопаний глибокий рів, який утикали гострими дерев'яними рогатками. Вал мав чотири раскати (бастіони), на яких стояли гармати і три дерев'яні вежі: одна біля Дніпра, друга на горі, а третя на південь [7, с.52]. За Дніпром навпроти Кодака була зведена фігура, яка у випадку нападу татар підпалювалась, тим самим сповіщаючи запорожців про небезпеку.

В часи існування Чортомлицької Січі кордони Кодацької паланки простягались від р.Підпільної до р.Тясмин і Вись. Однак після утворення Нової Сербії у 1752 р. і Новослобідського полку Кодацька паланка втратила частину своєї території на користь новопосталих поселень іноземців [8, с.50]. Під Нову Сербію відійшла велика площа запорозьких земель – смуга шириною 60 верст. До речі, акція переселення сербів, болгар, греків на Південь України не мала жодного економічного зиску для російської держави. Це була від початку і до кінця політична акція, спрямована на поступове захоплення запорозьких вільностей і витіснення корінного населення, тобто українців (запорожців) з цього краю.

Про те, що цей край не був безлюдним, як це намагалась подати російська імперська, а потім радянська історіографія, свідчать архівні документи Архіву Коша Нової Січі. Керівництво Коша регулярно проводило переписи населення паланок у 1750-70-х рр. Наприклад, за переписом, проведеним Запорозьким Кошем у 1754 р., у Новому Кодаку нараховувалось 500 дворів [3, с.113; 15, арк.112 зв.]. Якщо брати до уваги, що кожен двір міг налічувати від 4 до 8 осіб, то отримаємо цифру в 2000-4000 мешканців. Документи свідчать, що населення Кодаку поділялось на дві групи: козацький стан і посполитство. Ревізія 1757 р. показала, що в Новому Кодаку проживало 127 козаків та 326 посполитих (153 тяглих і 133 піших) чоловіків (жінок і дітей до розрахунку не брали). Загалом же налічувалось 453 двори [20, арк.66-69]. У 1771 р. в Кодаку налічувалось 120 дворів, у 1774 р. – 132 двори. Однак як засвідчили наглядачі запорозьких вільностей дані ці занижені як мінімум в половину. „Після заснування Азовської губернії, – писав Ф.Макаревський, – командири і оглядачі запорозьких слобод ... донесли губернській канцелярії, що число дворів і душ по всіх слободах зменшено у відомостях більше ніж на половину” [5, с.137, 138].

До відомства Кодацької паланки в часи Нової Січі відносились поселення, які виникли задовго до будівництва Катеринослава. За описами населення і господарського стану усіх паланок, які проводились за рішенням Коша у 1764 р., 1769 р., 1771 р., 1773 р. у підпорядкуванні паланкового правління перебували такі населені пункти: Половиця, Старий Кодак, Чаплі, Кемликівка, Набоківка, Кам'янка, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Кам'янське, Романкове. Отже, Новий Кодак не можна назвати містечком серед пустелі. Це був центр густо (особливо по берегах Дніпра) заселеного краю.

Переписи Кодацької паланки не завжди відображали реальну кількість населення, оскільки в Новому Кодаку окрім місцевого населення завжди було багато прийшлого люду. За архівними документами стає відомо про масові втечі посполитих і козаків з Гетьманщини та Правобережної України. У 1752-56 р. між Кошем і гетьманським урядом тривало листування щодо повернення біженців з південних полків Гетьманщини, які осіли в Новому Кодаку та інших поселеннях Кодацької і Самарської паланок. У 1754 р. Кіш завершив ревізію вихідців з Гетьманщини і Правобережної України, яка показала, що лише з Гетьманщини в Кодацькій паланці осіло 154 родини [15, арк.117]. Подібна ревізія, проведена у 1756 р. виявила в Новому Кодаку 245 вихідців з Гетьманщини і 59 з польської України [15, арк.230 зв.].

Кодак приваблював не лише переселенців. Він був зручним місцем для переховування різного роду людей, яких переслідували гетьманський та російський уряди. Саме тут шукали волі всі, хто не бажав підкорятись їх свавілля. Так, у 1755 р. Кіш наказує кодацькому полковнику Івану Товкачівському розшукати гайдамаків, які іменувались Омельком Сибірським і Василем Дирченком [3, с.735; 16, арк.120]. Ще раніше у 1743 р. до Кодака втік козак Келебердинської сотні Григорій. В одному з документів, який зберігається в ЦДІАУ, з того приводу зазначалось, що й інші козаки весною збираються втікати до Кодака. Через це російський уряд наказав гетьманському уряду надіслати грамоту в Кіш, щоб той „збіглих малоросійських людей в Кодак ні в якому разі не приймав під загрозою гніву її імператорської величності” [6, с.154]. У 1766 р. подібний наказ отримав кодацький полковник Мусій Чорний, якому було приписано відшукати втікачів-поселенців з Єлизаветградського пікінерського полку Івана Махиню і Якова Ковалю, а трохи пізніше – втікача-солдата Брянського полку Івана Фетищева [13, арк.4, 61].

Новий Кодак не лише приймав втікачів і гайдамаків, але сам дав гайдамацькому руху багато прибічників. Саме з Нового Кодаку походить один з ватажків гайдамаків Іван Подоляка. Вісім років він жив в Кодаку, будучи заступником козацького осавула Федора Сьомака. Але через конфлікт з писарем Григорієм змушений був тікати у степ разом зі своїми товаришами Григорієм Лагоденком, Василем Волошиним, Харьком Коркушком та Василем Секвином. Пізніше він з'являється на Правобережжі, де чинить напади на польські маєтки [6, с.155].

Отже, Новий Кодак можна вважати одним з опорних пунктів гайдамачини, бо саме тут нерідко знаходили собі прихисток її учасники. Відношення адміністрації паланки й Коша до переселенців і гайдамаків було двояким. З одного боку, щоб не псувати відносини з гетьманським і російським урядом старшина кодацької паланки мусила видавати їх, але часто вона покривала їх, особливо переселенців. Адже переселенці, які осідали в Кодаку і його околицях, згодом ставали податковим населенням і приносили в паланкову казну додатковий прибуток. Щоправда, бувало й так, що деякі представники паланкового правління приховували кількість тяглового населення і клали отриманий прибуток собі в кишеню. У 1754 р. старшини Іван Домонтович та Іван Чугуєвць, які від імені Коша здійснювали ревізію в Новому Кодаку, виявили зловживання з боку городского отамана Ничипора Пластуна, який приховав від перепису 100 хат, привласнивши собі міські збори [15, арк.109, 109 зв.]. За результатами ревізії кількість дворів в Новому Кодаку було уточнено, а Ничипір Пластун потрапив під слідство.

В цілому ж до адміністрації Кодацької паланки входили, окрім городского отамана, полковник, осавул, писар, підписар, кодацький отаман, шафар кодацького перевозу. Вони перебували в спеціальному приміщенні, так званому „палаці”, спорудженому з дерева. Саме в цьому „палаці” зупинявся кошовий отаман Петро Калнишевський під час одного з останніх оглядів Кодацької паланки у 1774 р. [19, арк.6]. Керував паланкою полковник, в руках якого

зосереджувалась військова, судова і фінансова влада. Полковник, писар і осавул призначались Кошем, отже, напряду підпорядковувались Січі.

Кіш надавав великого значення Новому Кодаку, бо він був важливим транзитним пунктом. Ф.Макаревський зазначає, що мешканці Нового Кодаку виступали в якості сполучної ланки між Самарським монастирем і Кошем [5, с.134]. Через Кодак регулярно проходив транспорт з провіантом, що підтверджується документами з Архіву Коша. У жовтні 1755 р. Кіш дав наказ кодацькому полковнику Федору Сьомаку виділити підводи для перевезення на Січ провіанту (борошно і крупи) з Переволочнянського магазину [2, с.95; 14, арк.91, 91 зв.]. У Новому Кодаку існувала також поштова служба. За ревізією 1774 р. поштовою повинністю визначалось 184 хати, які давали козаків на поштові станції, які стояли в Новому Кодаку (обслуговували три козаки), біля мосту через р.Сура (три козаки), на р.Комишуватій в зимівнику Олексі Кривого (три козаки) та інших місцях [8, с.184]. Таким чином через Кодак пролягав поштовий тракт, який йшов на Січ.

Кодак в часи Нової Січі був не лише важливим транзитним пунктом, а й значним економічним центром. Цьому в немалій мірі сприяло наявність зручного перевозу через Дніпро. Контроль вантажообігу на перевозі здійснював шафар. Різноманітними операціями, пов'язаними з переправою вантажів відали лоцмани, яких готувала лоцманська громада села Кам'янки [18, арк.32].

У Кодаку тричі на рік відбувались ярмарки, нараховувалось декілька шинків. У цілому по Кодаській паланці, за даними А.О.Скальковського, у 1770 р. зафіксовано 74 шинки [8, с.157]. Безпосередньо в Новому Кодаку у 1773 р. діяло 30 шинків [22, арк.55-56]. Кодак також був і ремісничим центром. Підстави для такого твердження дають спогади М.Коржа. Згадуючи Л.Глобу, він казав, що той, мешкаючи в Новому Кодаку, мав сукновальню, на якій працювало 15 робітників [7, с.35]. М.Корж називає їх кравцями, хоча насправді вони займались вимочуванням шерсті і льону на так званому „валюшнику”. Така кількість майстрових може свідчити про наявність потужного ремісничого „цеху”, а були й ковалі, і кожум'яки, і крамарі, коновали. В одній із справ архіву Коша згадуються мешканці Нового Кодаку різних професій: коновал Грицько Семенов, коваль Петро Коновал [24, арк.9, 11].

Окрім ярмарків в Новому Кодаку з 1760-х рр. існував стаціонарний великий ринок, де знаходились шинки і відбувався регулярний продаж хлібу та іншого краму [17, арк.26]. Відомі імена новокодацьких крамарів Григорія і Олексія Баранникових, які були власниками торгових будок на цьому ринку [21, арк.1]. В Новому Кодаку процвітав борошномельний промисел. В самому паланковому центрі, а також в Кам'янці (село, яке лежало на лівому березі Дніпра, проти Нового Кодак) місцевими мешканцями було споруджено декілька млинів („лодейные мельницы”). Один з млинів належав П.Калнишевському, інший – священику отцю Федору, ще один – кодачанину Григорію Коркодилу [24, арк.55-56]. Для будівництва млинів використовували каміння, яке брали в Новому Кодаку [23, арк.1]. Його, до речі, використовували для будівництва млинів і в інших паланках. Це свідчить про наявність в Новому Кодаку майстрів по видобутку будівельного каменю.

За своїми соціальними функціями Кодак теж належав до поселень міського типу. Більшість населення Кодаку склали козаки, які займались переважно військовим, а також іншими промислами. Окрім козаків тут мешкали шинкарі, купці, ремісники, духовенство тощо. Що стосується представників духовенства, то в часи Нової Січі їх кількість по мірі росту населення міста поступово збільшується. У 1768 р. при Миколаївській церкві, яку називали соборною, служили чотири священики. У 1770 р. їх вже було п'ять. У грудні 1771 р. П.Калнишевський і військова старшина просили митрополита Київського дати в Кодак ще одного священика, що й було зроблено згодом [5, с.134]. Оскільки священики новокодацької церкви обслуговували не лише населення Нового Кодаку, а й мешканців прилеглих поселень, їх число продовжувало збільшуватись, і на 1773 р. склало 11 духовних осіб (сім священиків і чотири диякони). Значимість Нового Кодаку настільки зросла, що у 1777 р. тут було відкрито резиденцію духовного правління Слов'янської та Херсонської провінцій. Протопопом правління став новокодацький священик Федір Фомич [5, с.138]. У 1780 р. керівництво Нового Кодака від імені його мешканців просило катеринославського єпископа Никифора дати дозвіл на спорудження ще однієї церкви задля задоволення духовних потреб міста. Дозвіл було дано, і вже у 1782 р. в Новому Кодаку почав діяти храм Св.Духа.

За церквами доглядали мешканці Нового Кодаку, ремонтували його у разі потреби, давали гроші на оздоблення і підтримку у належному стані. У 1771 р. кодацький полковник Степан Блакитний пожертвував на новокодацьку церкву 1000 турецьких червінців на утримання церковної школи, шпиталю при ній [5, с.147].

Усталений уклад запорозького міста Новий Кодак міняється після ліквідації Підпільницької Січі у 1775 р. Паланкова старшина ліквідується, замість неї в Новому Кодаку з'являється воєвода та городничий. З адміністративного центру Запорозької Січі Новий Кодак перетворюється на адміністративний центр Російської імперії. Окрім згадуваної резиденції духовного правління Слов'янської та Херсонської провінцій в Новому Кодаку знаходилась „штаб-квартира” майбутнього катеринославського намісника І.М.Синельникова (1741-1788). У 1783 р., посідаючи посаду воєводи й коменданта Слов'янської і Херсонської провінцій, він перебував в Новому Кодаку, звідки Г.О.Потьомкін викликав його до Петербургу [28, с.222]. А після невдачі проекту Катеринослава-І Кільченського Новий Кодак на деякий час перетворився на місцеперебування адміністрації Катеринослава ІІ.

У середині 1780-х рр., коли проект Катеринослава-Кільченського зазнав невдачі, Катерина ІІ звеліла почати будівництво Катеринослава на правому березі Дніпра. В одному з документів ділового характеру, знайденому професором А.В.Бойком, було зазначено, що „Екатеринослав – вновь учреждаемый город из местечка Новым Кодаком называемого на правом берегу Днепра против устья Самары лежащего [11, арк.2 зв.]. З цього слідує, що російський уряд фактично визнав Новий Кодак як базу для спорудження Катеринослава. Тобто, прослідковується прямий зв'язок між запорозьким містом Новий Кодак і

губернським центром Катеринославом. Однак, в подальшому імперська російська, а пізніше радянська влада заперечували цей зв'язок.

Після втрати значення Катеринослава I частина його мешканців осіла в Новоселиці, яка стала іменуватись Новомосковськом, а частина – в Новому Кодаку. Сюди ж перебралася більшість губернських установ. Незважаючи на те, що губернське правління перебувало в Кременчуку, Новий Кодак фактично перетворився на місцеперебування адміністрації Катеринослава. Як зазначає Д.І.Яворницький: „Вже з 1785 року Новий Кодак став іменуватись в церковних паперах, а з 1787 р. і в урядових, містом Катеринославом” [25, с.65]. На підтвердження цього наведемо документ, складений протопопом Федором Фомичем 26 квітня 1785 р. Це рапорт, в якому Ф.Фомич повідомляє катеринославського єпископа Никифора, „що в силу даної ним грамоти, в місті Катеринославі, при соборній Миколаївській церкві боковий вівтар з лівого боку ... закладений” [5, с.143]. Згадувана Миколаївська церква – це та сама новокодацька церква, яка у 1785 р. вже іменується катеринославською.

Ще один факт, який свідчить про значення Нового Кодаку в планах побудови нового міста, пов'язаний з мандрівкою Катерини II до Криму у 1787 р. Наближаючись до того місця, де мала постати „третя столиця”, Катерина II та її почет зупинились не в ефемерному Катеринославі і, навіть, не в Половиці, а в Новому Кодаку, де для неї звели тимчасовий палац. У цьому палаці вона приймала знатних вельмож, представників місцевої адміністрації, в числі якої був катеринославський (новокодацький) городничий Василь Шостак, купців та інших. Звідси імператриця разом зі своїм почтом їздила на закладку Преображенського собору, після чого, повернувшись до Нового Кодака, знову помандрувала далі вниз по Дніпру. Такі свідчення нам залишив М.Корж [7, с.40-44].

По суті справи, Новий Кодак на деякий час став тим Катеринославом, який у кінці XVIII ст. почав „будувати” Г.О.Потьомкін. Про щось подібне писав і Д.І.Яворницький. „З прибуттям в Новий Кодак, – зазначав він, – маси людей, які взяли участь в будівництві міста Катеринослава, чисельність населення його збільшилась. З 1787 року і по 1791 рік Новий Кодак замінив собою майбутній новий Катеринослав” [27, с.25].

Новий Кодак не тільки прийняв адміністрацію Катеринослава, яка оселилась в будинках Нового Кодака, він також забезпечував побутові потреби місцевого населення в різного роду справах: ремісничих, торгових тощо. Кодачани, перейменовані в катеринославців, задовольняли свої духовні запити в новокодацьких церквах, дітей віддавали до тутешньої школи, а лікувались у церковному шпиталі. Новопостала губернська влада тривалий час відчувала мешканців Нового Кодака і Половиці від старої назви міста, однак люди ще довго називали Катеринослав то Кодаком, то Половицею [6, с.153].

В останньому десятиріччі XVIII ст. органічний розвиток міста Новий Кодак був штучно перерваний діями російської влади. Протягом першої половини 1790-х років адміністрація Катеринослава поступово виїхала з Нового Кодаку на нове місце (в район Половиці). У липні 1795 р. „селеніє” Новий Кодак (у 1793 р. мав близько 2000 мешканців) було приєднано до „міста”

Катеринослава (у 1793 р. мав біля 800 душ населення). Подібне було зроблено і з новокодацькими ярмарками. Тоді ж Платон Зубов своїм наказом заборонив кодачанам торгувати вином. У серпні того ж року кодацьку поліцію було підпорядковано катеринославській, а казенним селянам запропоновано записатись в купці чи міщани. З 355 дворів Новий Кодак залишила 121 родина. „Добили Новий Кодак 1796 року відкриттям наплавного мосту біля Катеринослава, який звів нанівець значення Новокодацького перевозу” [9, с.39].

Таким чином, можемо з впевненістю сказати, що Новий Кодак задовго до Катеринослава був значним, для свого часу, адміністративним, ремісничим, торговим і духовним центром. Виникнення губернського міста напряму пов'язане з існуванням на правому березі козацького містечка Новий Кодак, що дає підстави вважати час його функціонування першим періодом в історії розвитку Дніпропетровська.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – К., 1998. – Т.1. – 696 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – К., 2000. – Т.2. – 752 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т.3. – 951 с.
4. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
5. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы XVIII столетия. – Днепропетровск: Дніпрокнига, 2000. – 1080 с.
6. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997. – 176 с.
7. От Сечи Запорожской. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Репринтное издание. – Днепропетровск: «Собор», 1991. – 63 с.
8. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
9. Старостін В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2004. – 279 с.
10. Стороженко І.С. Трансформація полкового устрою держави Б.Хмельницького в паланковий лад Січі // Гуманітарний журнал. – 2001. – №3-4. – С.10-16.
11. Центральний державний військово-історичний архів Росії. – Ф.ВУА. – Спр.18723.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАУ). ЦДІАУ. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.1.
13. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.4 а.
14. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.9.
15. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.16.
16. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.20.
17. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.86.
18. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.117.*
19. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.184.
20. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.279.
21. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.301.
22. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.306.
23. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.354.
24. ЦДІАУ в Києві. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.356.
25. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Для старшого шкільного віку. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
26. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 456 с.
27. Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. – Дніпропетровськ: Січ, 1996. – 278 с.
28. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2004. – Т.1. – 519 с.

* Матеріали з Ф.229, справи 117, 184, 279, 301, 306, 354, 356 надані Ченцовою Н.В.